

הארות והערות

האמנם נתקיימה עיר בשם תבור בימי הבית הראשון?

נרב נאמן

במאמר שהתפרסם לאחרונה ברבעון זה הצביע יואל אליצור על מציאותם של שני יישובים קדומים. הסמוכים זה לזה והנושאים שמות דומים (דבוריה וחורבת דבורה), על מורדות הר-תבור. דבוריה זוהתה מאז ראשית המחקר עם דברת המקראית, ואילו חורבת דבורה זוהתה על-ידי אליצור עם תבור, שלפי פירושו היה שמו של יישוב, שנתקיים במקום מימי הבית הראשון ועד סוף המאה השלישית לפנה"ס. לדעתו, תבור זו נזכרת שלוש פעמים במקורות: פעמיים במקרא (יהושע י"ט כב; דברי-הימים א, ו סב) ופעם אצל פוליביוס.¹ לאור הנטייה אצל חוקרים רבים לכפור בקיומה של העיר תבור בתקופת המקרא,² ראוי לבחון את שתי המובאות המקראיות, כדי לראות אם אכן יש טעם לנסות ולחפש עיר בשם זה באתר המוצע.

א. תיאור נחלת שבט יששכר (יהושע י"ז-כג) פותח במלים 'ויהי גבולם יזרעאלה', ולאחר מכן מופיעה שורה של ערים, המתוות את היקף הנחלה. בסיום התיאור, בפסוק כב, נאמר 'ופגע הגבול בתבור ושחצומה ובית שמש והיו תצאות גבולם הירדן'. הפועל 'פגע' חוזר ומופיע בתיאור נחלותיהם של שבטים נוספים (שם טז ז; י"ז י; י"ט יא, כו-כז, לד), ויש לבחון מקרוב את הציורופים שבהם הוא נזכר.

לתיאור נחלותיהם של שלושה משבטי הצפון (זבולון, אשר ונפתלי) מבנה אחיד ומגובש: קו הגבול הדרומי שלהן יוצא מנקודה במרכז, פונה לכיוון אחד עד הגיעו לנקודה קיצונית, ואז 'שב הגבול' וחוזר לנקודת המוצא, וממשיך משם לכיוון ההפוך. במסגרת תיאורים אלה משולבים גם שמות ערים הנמצאות סמוך לגבול הנחלה או אף בעומקה. כך גבול זבולון יוצא משריד, פונה מערבה 'ופגע בדכשת ופגע אל הנחל אשר על-פני יקנעם; ושם משריד קדמה... (שם י"ט י"ב). גבול אשר יוצא מחלקת (ויהי גבולם <מחלקת> האות מ"ם נשמטה בשל חזרתה בשתי מלים צמודות [הפלוגרפיה]), ולאחר שנמנית שורת ערים 'ופגע בכרמל הימה וכשיחור לכנת; ושם מזרח השמש... (שם י"ט כה-כז). ואילו גבול נפתלי יוצא 'מחלף מאלון בצעננים', ולאחר שנמנות ערים אחדות 'ויהי תצאתיו הירדן; ושם הגבול ימה... (שם י"ט לג-לד). בכל המקרים נמשך הגבול בכיוון אחד עד הגיעו לעצם גאוגרפי בולט (דכשת והנחל אשר על-פני יקנעם, הכרמל ושיחור לכנת, הירדן), ואז הוא פונה לכיוון המנוגד. הפועל 'פגע' מציין את מפגש הגבול עם עצם גאוגרפי זה, להוציא נהר-הירדן, הנזכר תמיד בתיאורי נחלות השבטים בצירוף עם הפועל 'יצא' ונגזרותיו (שם

1 יי אליצור, 'דבורה ודבוריה למרגלות התבור: לפרש השם הכפול ומקורותיו', קתדרה, 54 (טבת תש"ן), עמ' 3-16.
2 ראה הספרות המפורטת אצל אליצור (שם), עמ' 10, הערות 28-29.

הארות והערות

טז ז; יח יט; יט כב, לג).³

שלוש פעמים נוספות נזכר הפועל 'פגע' בתיאורי הגבול של שבטי הצפון, והמושג במקרים אלה הוא נחלות השבטים: 'ופגע בזבולון' (שם י"ט כז); 'ופגע בזבולון מנגד וכאשר פגע מים' (שם י"ט לד). גם בתיאור נחלת שבט מנשה נזכר פועל זה באותו שימוש עצמו (שם י"ז י). ניתן אפוא לקבוע כבר בשלב זה כי הכתוב 'ופגע הגבול בתבור' בתיאור נחלת שבט יששכר (שם י"ט כב) מכוון להר-תבור (השווה 'ופגע בכרמל'), והנחת אליצור שמדובר בעיר בשם תבור אינה תואמת את שימושי הפועל 'פגע' במובאות אלה.

עוד ראוי לעמוד על השימוש בפועל 'פגע' במסגרת תיאור הגבול שבין נחלת אפרים לנחלת מנשה (שם טז ז). במקום אחר ניסיתי להראות כי גבול זה הותווה מתחילה באופן הדומה לדרך התווייהם של גבולות שבטי הצפון: מנקודה מרכזית נמשך הגבול בכיוון אחד עד קצהו המזרחי (שם טז ו-ז), ולאחר מכן שב לנקודת המוצא, ונמשך עד לקצהו המערבי (שם י"ז ז-ט). אבל עריכה מאוחרת שיבשה את סדר הכתובים באופן שחלקו המזרחי של הגבול מופיע בתיאור הגבול הצפוני של אפרים, וחלקו המרכזי והמערבי מופיע בתיאור הגבול הדרומי של מנשה.⁴ נקודת המוצא לתיאור היא המכמתת (שם טז ו; י"ז ז), שיש לזהותה עם ג'בל כביר, הר נישא המתרומם מעל ואדי פרעה.⁵ מהמכמתת עבר הגבול מזרחה לאורך ואדי פרעה, 'ופגע ביריחו ויצא הירדן' (שם טז ז). יש להסב את תשומת-הלב לכתוב 'מירדן יריחו' בראשית תיאור הגבול הדרומי של בית יוסף (שם טז א),⁶ ומסתבר שלנקודה זו מכוון הכתוב בפסוק ז. כדי לדייק בתיאורו ציין המחבר שתי נקודות סמוכות (יריחו והירדן), ממש כפי שתיאור גבול זבולון כתב 'ופגע בדכשת ופגע אל-הנחל אשר על-פני יקנעם' (שם י"ט יא). הסכימה התיאורית שלו חייבה אותו להשתמש בפועל 'יצא' בזיקה לירדן, ולכן הצמיד את הפועל 'פגע' לעיר הנזכרת קודם לכן.

ראינו כי התיאור באמצעות נקודת מוצא מרכזית, שממנה יוצא הגבול לצד אחד ולאחר מכן לצד האחר, משותף לשלושה משבטי הצפון (זבולון, אשר ונפתלי) וכן לגבול שבין אפרים ומנשה, וכי בתיאור נחלות שבטי הצפון (וכן בתיאור נחלות אפרים ומנשה, שם טז ו-ז; י"ז יא) ישנו שילוב של תיאור גבולות ורשימות ערים. האם עלינו להניח שרק בתיאור נחלת יששכר חרג מחבר תיאורי נחלות השבטים מדגם זה? יש לשים לב לכתוב ביהושע י"ט כב 'ופגע הגבול בתבור ושחצומה ובית שמש והיו תצאות גבולם הירדן'. מקום בשם שחצומה אינו ידוע משום מקור אחר ולשם יש צליל מוזר, לא שמי. לאור ההקבלות שהבאתי ניתן אולי להציע, בזהירות ובהסתייגות, כי בפסוק חל שיבוש קדום, וכי שיעורו המקורי של הכתוב היה 'ופגע הגבול בתבור ושם! קדמה! בית שמש והיו תצאות גבולם הירדן'.⁸ בתיאור נחלת יששכר שולבו, לפי השערה זו, רשימת ערים וקטע גבול. מכל

3 חורג מכל אלה התיאור ביהושע י"ט לד 'וביהודה הירדן מזרח השמש'. נוסח המסורה במקום זה משובש, ולאור מקבילות מתיאור גבולותיהם של יששכר (והיו תצאות גבולם הירדן, יהושע י"ט כב) ונפתלי (ויהי תצאתיו הירדן, שם י"ט לג) ניתן לשאול שמא המלה 'וביהודה' אינה אלא שיבוש של 'ויהוה'... להשערה שהשיבוש במקום זה נגרם כתוצאה מקיטוע מכוון של עורך, אשר השמיט את תחומו של דן הצפוני מן התיאור, ראה: N. Na'aman, *Borders and Districts in Biblical Historiography* (Jerusalem Biblical Studies, 4), Jerusalem 1986, pp. 46, 90.

4 נאמן (שם), עמ' 148.

5 נאמן (שם), עמ' 151-153.

6 לשחזור הנוסח המקורי של הפסוק ראה: נאמן (שם), עמ' 105, הערה 45, ושם ספרות נוספת.

7 לשילוב של תיאור גבול ורשימת ערים במסגרת נחלת שבט אפרים ראה: נאמן (שם), עמ' 151-158.

8 השווה: יהושע י"ט יב, וראה: נאמן (שם), עמ' 104, הערה 44.

מקום, ראוי להדגיש כי הזיהוי של תבור בפסוק זה בהר-תבור אינו מוטל בספק ואינו מותנה בהצעת שחזור זו.

ב. כרשימת ערי הלויים בדברי-הימים א. ו. סב נזכרות הערים רמונו ותבור בנחלת שבט זבולון. אליצור פתח את הדיון במובאה זו במלים הבאות: 'אין זה המקום להידרש לשאלת היחס הספרותי וההיסטורי שבין שתי הרשימות, ולא למה שבינן לתיאור הנחלות'.⁹ נקיטת גישה 'מחקרית' מעין זו חותמת את הדיון עוד לפני ראשיתו, שהרי בפסוק נזכרת עיר בשם תבור, ולכאורה אין צורך בשום דיון נוסף כדי להוכיח שאכן נתקיימה בימי הבית הראשון. קורא תמים אף עשוי לחשוב ששירות-לב היא מצד חוקרים לכפור בקיומה של העיר, הנזכרת באופן כה ברור. בניגוד לכך, נראה לי שניתן לברר סוגיה זו אך ורק מתוך עיון ביחס הספרותי בין שתי הרשימות ובירור זיקתן לתיאור נחלות השבטים; דיון מבודד ברשימת ערי הלויים שבספר דברי-הימים עלול להוליך למסקנות מוטעות. בהסתמך על עיון בנוסח רשימות ערי הלויים ביהושע כא ובדברי-הימים א. ו. ובמיוחד על השוואת כתבי-היד של תרגום השבעים עם נוסח המסורה, הגיע ויליאם פ' אולברייט לשתי מסקנות: האחת, שלמעשה אין כאן אלא שתי גרסאות של רשימה אחת, והשנייה, שרק על-ידי השוואת כל הנוסחים וצירופם ימצא לנו מניין שלם של ערי הלויים ונוסח מתוקן של שמותייהן.¹⁰ מחקרים חדשים של תרגום השבעים הצביעו על עדיפותם של נוסחים רבים בתרגום השבעים לספר יהושע על-פני נוסח המסורה, וחזקו את מסקנותיו של אולברייט בדבר חשיבותו של התרגום לחקר הנוסח ולביקורת הנוסח.¹¹ לדעת אולברייט, אין קרתה שבנחלת זבולון אלא כפל של קרתן הנמנית בנחלת נפתלי (יהושע כא לב). וברשימה המקורית נמנו יקנעם, רמון, נהלל ותבור (או ת. .).¹² לפי השערה אחרת, אין קרתה אלא שיבוש קדום של שם מקום אחר (קטתן ?). אשר נוצר כתוצאה מהידמות לשם העיר קרתן, הנזכרת ברשימת ערי הלויים של נפתלי, ואילו השם תבור בדברי-הימים א. ו. סב נוצר, אולי, בעקבות הנסיון לתקן שם מקום שהשתבש בתהליך המסירה בכתיב.¹³ במאמר שהוקדש לרשימת ערי הלויים ניסיתי להראות כי נוסח המסורה בדברי-הימים א. ו. אינו אלא עיבוד של התיאור הקדום ביהושע כא, דבר המלמד על עדיפותו הברורה של התיאור ביהושע על-פני זה שבדברי-הימים, ועשוי לחזק את ההנחה בדבר משניותו של שם המקום תבור ברשימה.¹⁴ אף הבאתי

9 אליצור (לעיל, הערה 1), עמ' 9.

10 W.F. Albright, 'The List of Levitic Cities', *Louis Ginzberg Jubilee Volume*, New York 1945, pp. 49-73.

11 א' רופא, 'סיומו של ספר יהושע לפי תרגום השבעים, שלמ"ק, ב (תשל"ז)', עמ' 217-227; S. Holmes, *Joshua*, Cambridge 1914; H.M. Orlinsky, 'The Hebrew Vorlage of the Septuagint of the Book of Joshua', *Supplement to Vetus Testamentum [=SVT]*, 17 (1969), pp. 187-195; A.G. Auld, 'Textual and Literary Studies of the Book of Joshua', *ZAW*, 90 (1978), pp. 412-417; idem, 'Joshua: The Hebrew and Greek Texts', *SVT*, 30 (1979), pp. 1-14; E. Tov, 'The Growth of the Book of Joshua in the Light of the Evidence of the LXX Translation', *Scripta Hierosolymitana*, 31 (1986), pp. 321-339; M. Anbar, 'La "reprise"', *VT*, 38 (1988), pp. 385-398, esp. p. 398.

12 אולברייט (לעיל, הערה 10), עמ' 64-65, 72-73, הערות ע-צ, ת.

13 לדינונים בשאלות אלה, ראה: כ' מור, 'לוי, ערי הלויים והכהנים', א"מ, ד, 'ירושלים חשכ"ג, טורים 479-481; " אהרוני, ארץ ישראל בתקופת המקרא: גיאוגרפיה היסטורית, ירושלים חשכ"ג, עמ' 253; ו' קלאי, נחלות שבטי ישראל, ירושלים חשכ"ז, עמ' 401-402; נאמן (לעיל, הערה 3), עמ' 224, הערה 36.

14 נאמן (שם), עמ' 209-216.

ראיות לכך שהרשימה המקורית של ערי הלויים (48 ערים, 4 לכל שבט) מורכבת משני חלקים, שמוצאם וערכם למחקר ההיסטורי שונים כתכלית: רשימת שלושה-עשר בני אהרן שביהודה, שמעון ובנימין, המשקפת את המציאות בממלכת יהודה בסוף ימי הבית הראשון, ורשימת ערי חשע השבטים האחרים, השאובה ישירות מתוך רשימת נחלות השבטים ומרשימת שש ערי המקלט.¹⁵ שמות ארבע ערי הלויים של שבט זבולון (יקנעם, רמון, נהלל, [כסלות] תבור; אריקנעם, קטתן ?), רמון נהלל) מופיעים בתיאור נחלת השבט (יהושע יט יא-טו), ולדעתי, לוקטו מתיאור זה בידי מחבר הרשימה. הזיקה ההדוקה בין תיאורי נחלות השבטים לרשימת ערי הלויים של חשע השבטים, כולל רשימת ערי זבולון, מאששת את ההשקפה שעיר בשם תבור לא נתקיימה כלל בימי הבית הראשון, וכי תבור הנזכרת בדברי-הימים א. ו. סב היא צורת שם מקוצרת של כסלות תבור או 'חיקון סופר' שיצא מקולמוסו של בעל דברי-הימים (או אף מקולמוסו של עורך מאוחר).

ג. עלינו לחזור כעת לנקודת המוצא של הדיון ולשאל כיצד נתקיימו במורדות הר-תבור שני מקומות בעלי שם דומה, הסמוכים זה לזה. עיון בממצא הארכאולוגי משני האתרים מראה שאין כל קושי להשיב על שאלה זו. בדבוריה נמצאו שרידים מתקופות הברזל ומן התקופה הרומית, הביזנטית והערבית, ואילו בחורבת דבורה עיקר היישוב היה בתקופות הפרסית וההלניסטית, שאחריהן לא נושב עוד.¹⁶ ברור אפוא שיש באתר האחד מה שאין באחר ושני המקומות לא יושבו מעולם באותו פרק-זמן. היישוב דברת נתקיים כל ימי הבית הראשון, וחרב בסוף המאה השמינית לפנה"ס. במאמר שנתפרסם לאחרונה הצעתי לשחזר את שמה של העיר (בכתיב [ד]ברה) ברשימת ערי הגליל התחתון ושולי עמק-יזרעאל שכבש. בשנת 733/732 לפנה"ס, תגלת-פלסר השלישי ותושביהן הוגלו על-ידי.¹⁷ בסקר שערך צבי גל בגליל התחתון התברר כי האזור התרוקן ממרבית יושביו בסוף המאה השמינית לפנה"ס, ובמשך תקופה ארוכה — המאה השביעית ואולי גם המאה השישית לפנה"ס — היה שםם ברובו.¹⁸ מסתבר שכך היה מצב הדברים גם בדברת, וכמועד לא ידוע, לאחר שנעזב המקום, נאחזו המתישבים החדשים בחורבת דבורה, וכינוהו בשמו של האתר הקדום שחרב (אף כי גם זה שימר כמובן את שמו הקדום). ומשנעזבה חורבת דבורה, בתקופה ההלניסטית, שבו המתישבים החדשים ונאחזו בדבוריה. אין מדובר אפוא בשני יישובים בעלי שמות שונים, אלא ביישוב אחד, שלפרק-זמן מסוים נדד, עם שמו, לאתר שכן. ולמותר לציין כי תופעת הנדידה של שם לאתר סמוך כה נפוצה עד שאינה צריכה ראיות.

לאור דיון זה ניתן להקשות גם על הפירוש של אליצור למובאה מספרו של פוליביוס, שהרי פירושו נסמך במידה רבה על ההנחה שחורבת דבורה נשאה את השם תבור מימי הבית הראשון ועד המאה השלישית לפנה"ס. האם אטביריון זו היתה רק ביצור אסטרטגי על ראש ההר, בדומה למה שתאר יוספוס פלוניוס לגבי זמנו, ולא פוליס, כפי שכתב פוליביוס? או שמה התכוון פוליביוס לדבריתה/דברת (חורבת דבורה), ומחוסר ידיעה כינה אותה בשמו של ההר אטביריון? יהיה הפתרון אשר יהיה, ספק אם יש בעדות זו משום ראיה מוצקה לקיומה של עיר בשם תבור על מורדות הר-תבור במאה השלישית לפנה"ס, ומכל מקום, אין יסוד להנחה שעיר בשם זה נתקיימה בתקופת המקרא.

15 נאמן (שם), עמ' 216-236; הנ"ל, 'עיון מחודש ברשימת ערי הלויים', ציון, מז (תשמ"ב), עמ' 237-252.

16 אליצור (לעיל, הערה 1), עמ' 6, 13.

17 נ' נאמן, 'שינויי אוכלוסין בארץ-ישראל בעקבות ההגלות האשורית', קתדרה, 54 (טבת תש"ן), עמ' 47-48.

18 צ' גל, 'הגליל התחתון בתקופת הברזל', עבודה לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה של אוניברסיטת תל-אביב, תל-אביב תשמ"ג, עמ' 116.

תגובה

יואל אליצור

נדב נאמן כותב בהארתו למאמרי: 'קורא תמים אף עשוי לחשוב ששירות-לב היא מצד חוקרים לכפור בקיומה של העיר הנזכרת באופן כה ברור'. אני מבקש לומר כמה מלים לטובת 'קורא תמים' זה. במאמרי הוספתי לדיון המקראי את ההסתייגות — 'אין זה המקום להידרש לשאלת היחס הספרותי וההיסטורי שבין הרשימות וכו',¹ לא מפני שרציתי להעלים משהו. עניין ערי הלוויים הוא מן הנושאים שהעסיקו מאוד את חוקרי המקרא, ורכ הוא מספר המחקרים שהוקדשו לנושא זה.

ההשערות ההיסטוריות השונות מבוססות לעתים קרובות — במקרה זה כמקרים אחרים — על השקפות כלליות של בעליהן בשאלות מרכזיות המנסרות בעולמו של חקר המקרא, ואין לכחד שהמהלכים, שניתנו להשערה זו או אחרת, מושפעים לפעמים מכוח הסמכות של חוקר מפורסם שאמרה. בנדון שלפנינו חשובה שאלת המשקל שנותנים לנוסחאות השבעים בהשוואה לנוסח המסורה. הקירבה היתרה, באופן יחסי, שבין שתי רשימות ערי הלוויים בנוסחאות השבעים נתפרשה לווייליאם פ' אולברייט כעדות לנוסחה ראשונית יותר של שתי הנוסחאות הללו, אשר המקור ספרותי אחד לשתייהן, ודעה זו מצוטטת כיום ביותר.² אך לפי דעתו של יחזקאל קוטשר, המבוססת על שיקולים לשוניים, סביר יותר במקרה כגון זה שהמצע העברי המשתקף מתוך השבעים היה נוסח סובסטנדרטי, שנולד כמאוחר, מתוך רצון להשוות במידת האפשר בין שתי המקבילות.³

הוא הדין לגבי הצעות לתיקון הטקסט. לנאמן ברור למעלה מכל ספק ש'תבור' שבדברי הימים צריכה תיקון ואינה מקורית, ואילו את 'ושחצומה' / 'ושחצומה' הוא מגיה רק בדרך השערה, שאינה מחייבת, ל'ושב קדמה'. על-פי השבעים אפשר לתקן את 'ושחצומה' ל'ושחלים' ואולברייט משחזר על-פי השבעים 'ושחצים וימה'.⁴

- 1 ראה במאמרי: 'דבורה ודבוריה למרגלות התבור: לפרש השם הכפול ומקורותיו', קתדרה, 54 (טבת תש"ן), עמ' 9.
- 2 ראה: W.F. Albright, 'The List of Levitic Cities', *Louis Ginzberg Jubilee Volume*, New York 1945, pp. 49-73.
- 3 י' קוטשר, הלשון והרקע הלשוני של מגילת ישעיהו השלמה ממגילות ים המלח, ירושלים תשי"ט, עמ' 46-65, ובמיוחד עמ' 54-57.
- 4 ראה: י' אהרוני, שחצומה, א"מ, ז', ירושלים 1976, עמ' 623.

הארות והערות

הצד השווה שבכל ההשערות הוא שאינן אלא השערות, וקשה לשכנע את הכל להסכים על אחת מהן, קל וחומר על מכלול השערות, שעליו צריכה להתבסס הצעת זיהוי. משום כך סברתי שכנקודת מוצא הטוב ביותר הוא לתת לספרי התנ"ך כפי שהם לפנינו לדבר בעד עצמם; לנתח מה בדיוק הם אומרים, ולהקביל זאת למקורות קדומים ולנתונים גאוגרפיים וארכאולוגיים.

מתוך הסתכלות זו למדתי:

א. בדברי הימים א, ו בטקסט כפי שהוא לפנינו — כולל נוסח כ"י A של תרגום השבעים והמשתקף מנוסח כ"י B שלו מוזכרת בפירוש העיר תבור (כצד דברת, שהיא עיר אחרת).
ב. יהושע יט מציג לפי פשוטו עיר בשם 'תבור' (בדומה לשחצומה ובית-שמש הצמודות לה, וכך עולה גם מתוך המניין המסכם. אמנם, במניינים מסכמים ברשימות שבספר יהושע יש קשיים לפעמים, אבל נקודת המוצא צריכה להיות ש'ערים שש עשרה' הן שש-עשרה ערים, אלא-אם-כן הוכח אחרת).

ג. פוליביוס הכיר עיר בשם Atabyrion למרגלות (כך פירשתי והבאתי ראיות לדבר) הר דמוי-שד, וסיפר על כיבושה בשנת 218 לפנה"ס.

ניתוח של קווי הגבול של זכולון ויששכר ביהושע, מניית העיר בדברי הימים בין ערי זכולון, מפת השטח והממצאים באתרים השונים בהר-תבור ובסביבתו — כל אלה הוכילו לזיהויה של חורבת דבורה עם 'תבור'.

עד כאן במישור המתודולוגי. לעצם ניתוח הכתובים, נאמן מצביע על מאפיין חשוב של מינוח, שלא הייתי מודע לו בעת כתיבת המאמר, ואין ספק שיש בו כדי להעשיר את הדיון — שימוש הפועל 'פגע'. בהקשר של קו גאוגרפי כל אזכורי הפועל הזה, תשעה במספר, הם בפרקי הנחלות ביהושע, מהם ארבעה מתייחסים לנחלות שבט שכן (יז י; יט כז; יט לד X 2), ושלושה לעצמים טופוגרפיים בולטים (יט יא X 2; יט כו). מכך מסיק נאמן, שגם 'ופגע בתבור' פירושו בהר-תבור כמו 'ופגע בכרמל'. ועוד, בשני הפסוקים שבהם מדובר ב'פגיעה' בעצמים טופוגרפיים, ממשיך הכתוב 'ושב (קדמה) מזרח השמש', ומחזיר אותנו לנקודת האמצע, שממנה מתחיל הקו לשני הצדדים בדומה לשיטה המיוחדת של תיאור נחלות שבטי הצפון ובני יוסף, ומכאן שההקשר מוביל לתיקון 'ושחצומה' ל'ושב קדמה'. נאמן מוסיף שעיקר טענתו, שתבור בפסוק זה פירושו הר-תבור, איננו מבוסס בהכרח על תיקון זה אלא על עצם השימוש ב'ופגע'. עד כאן דבריו.

אכן, ההבחנה ב'ופגע' ובהיקרויותיו היא בלי ספק מאירת עיניים, ומעתה אי אפשר להתעלם ממנה, אבל נדמה לי שאין היא סותרת את המהלך שלי, אלא נותנת בו היבט חדש. כיצד? החלק הפחות מבוסס שבדברי נאמן — והוא עצמו מדגיש את הדבר — הוא ההגהה 'ושב קדמה'. זאת משום שאין לתיקון זה סיוע בשום עד מעדי הנוסח הידועים, ואף אין דבר מתמיה לא בשם מקום כ'שחצומה', הגזור משורש שח"ץ — שורש המוכר בשפות השמיות ובעברית בכלל זה — ולא בסיומת הרבים (או, בניקוד אחר — הזוגי) שלו עם ה"א הנוספת. אם ניקח את הפסוק כפי שהוא בלא ההגהה, הרי הוא דומה כמבנהו ל-טז ז — 'ופגע ביריחו ויצא הירדן', ובריבוי המושאים שבו ל-יט כז, שבו הפועל 'ופגע' מתייחס בפסוק כז לכמה מושאים — 'זכולון', 'גי יפתח-אל צפונה', 'בית העמק ונעיאלי', כמו כאן — 'תבור ושחצומה ובית שמש'. נראה אפוא שלפנינו שני מקרים שבהם 'ופגע' מתייחס לשמות ערים. אלא שבהסתמך על רוב המקרים של 'ופגע' מסתבר להניח שגם בשמות הערים הללו הכוונה לתחום טריטוריאלי, שנכללים בו עיר ושדה העיר.

יואל אליצור

כמקרה של יריחו השימוש הכפול ב'יריחו' כמובן 'ארץ יריחו' ו'העיר יריחו' ידוע ומוכר בספר יהושע,⁵ ונראה שהוא הדין לשמות שבפסקונו – תבור ושחצימה ובית שמש. מכאן אפשר לשער, כסופו של דבר, ש'תבור' שביהושע יט כב הוא כמו 'יריחו' שם דו-תפקידי, שם עיר ושם טריטוריה, והטריטוריה עיקרה, כמובן, ההר הנישא. 'ופגע' מדגיש את הטריטוריה, ואילו 'ערים שש עשרה' – את העיר. על הבנה מחודדת זו של הכתוב, עלי להודות לפרופ' נאמן.

5 'דאו את הארץ ואת יריחו' (יהושע ב א), 'בקצה מורח יריחו' (שם ד יט), 'ויהי בהיות יהושע ביריחו' (שם ה יג), 'ויריחו סוגרת ומסוגרת' (שם ו א), 'מלך יריחו אתר' (שם, יב ט). ראה מאמרי: 'התפיסה הטריטוריאלית בכפר הערבי ובגיאוגרפיה המקראית', ז' ארליך (עורך), לפני אפרים ובנימין, ירושלים תשמ"ה, עמ' 11-17.

הארץ והעיר

ייצור הסיד לאמות-המים בצפון מדבר-יהודה

יוסי שפנייר

השימוש בכבשן הסיד הוא כנראה קדום מאוד. יש סימנים לכך שכבר בתקופה הניאוליתית (4500-8000 לפנה"ס) השתמשו בסיד לצורך טיוח קירות ורצפות של בתים; הדבר עולה מתפירות שנערכו באתרים בני אותה תקופה.¹

ההיסטוריון הנודע מרקוס קטו (149-234 לפנה"ס), כבר כתב אודות בנייה והפעלה של כבשן.² יש חוקרים כויליאם אולברייט ויוחנן אהרוני,³ הרואים את אחת הסיבות להתנחלות של בני-

1 גרפינקל, 'מוצרי גיר שרוף ומורכבות חברתית בכפר הניאוליתי', גלעד (עורך), ארכיאולוגיה, 1 (תשמ"ו), עמ' 33-39. במאמר זה מראה הכותב שבמכנים בני התקופה הניאוליתית היה שימוש בסיד. על-פי תפוצת הסיד במכנים שונים הוא מנסה ללמוד על הארגון החברתי של היישובים, בהתבססו על כך שלייצור סיד נדרשו תיאום ושיחוף מסוימים בין אנשי היישוב.

2 Cato, *On Agriculture*, ed. W.D. Hooper & H.B. Ash, London 1967, pp. 55-57

3 אהרוני, ארץ-ישראל בתקופת המקרא, מהדורה מתוקנת בעריכת י' אפעל, ירושלים תשמ"ז, עמ' 150.